

Татяна Лекова (София, България)

СБОРНИЦИТЕ СЪС СМЕСЕНО СЪДЪРЖАНИЕ ОТ XV—XVII В. КАТО ОТРАЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ СВЕТОГЛЕД ОТ ПЪРВИТЕ СТОЛЕТИЯ НА ОСМАНСКОТО РОБСТВО

Вековете на османското робство са крайно интересни от изследователска гледна точка. В тях най-силно се проявява стремежът за запазване на българското народностно съзнание, етническата и религиозната обособеност, езика, битовата култура и традициите¹.

Проблемът за оцеляването на българската народност през периода на петвековния политически, социален и духовен гнет е многостранен и към него може да се пристъпи със средствата на историческата наука, литературата, философията, социологията и пр. Съществено значение има разглеждането му от лингвистично гледище, доколкото езикът е един от основните признаци на народността.

Ранната новобългарска епоха (XV—XVII в.) е един от най-интересните и най-важните периоди от историята на българския език, през който се развиват процеси, формиращи и отразяващи характерни страни от духовния живот и светогледа на българския народ.

Грамотичният строеж на езика е вече качествено изменен „като последица от продължително натрупване и разрастване на нови черти в течение на старобългарския и среднобългарския период“².

Значително се е изменил и обогатил и българският речник. Част от архаичната, онаследена от праславянската епоха лексика бавно и постепенно е изчезвала, за да бъде заменена с новонзковани думи; известен дял от живия народен речник се е попълвал чрез заемане на голям брой чужди думи, предимно от гръцки произход.

Без съмнение българският език от епохата XV—XVII в. заема средишно място между езика на средновековната ни литература и езика на дамаскините, които са основен тип книжнина от края на XVII и през целия XVIII в. Но, както личи от трудовете по история на българския език, ранната новобългарска епоха, като изключим изследванията върху влахобългарските грамоти, е най-слабо проучена.

Докато напоследък в историческата наука редица неясни въпроси от първите векове на робството бяха в основни линии осветлени на базата на новооткрити османотурски и дубровнишки документи, то въпросът за цялостното и системно проучване на книжовната дейност през тази епоха продължава да бъде актуален.

Особено необходимо е изследователските усилия да бъдат насочени към езиков анализ на литературните паметници от XV—XVII в. и конкретно на преобладаващия тип сборници от различни по характер преводни произведения, известни в науката като сборници със смесено съдържание, които определят облика на книжнината от началото на XV до последната четвърт на XVII в.

¹ Генчев, Н. България под турска власт (XV—XVIII в.). — В: Кратка история на България. С., 1981, с. 156.

² Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. 3 изд. С., 1978, с. 63.

Целта, която се поставя тук, е да се очертаят най-важните аспекти в изследването на сборниците със смесено съдържание от XV—XVII в. като извор за историята на българския език.

Досега в тази насока разполагаме с материали, събрани предимно през миналия и в началото на нашия век. Заслужава да бъдат споменати фундаменталният речник на Миклошич, съдържащ данни за книжовни паметници, преписвани и разпространявани през XV—XVI в. и в българските земи³ (Миклошич е работил предимно със сръбски преписи), речникът — показалец към публикацията на Тиквешкия сборник от Никола Начов⁴, речникът — индекс към изданието на влахобългарските грамоти, изготвен от Й. Богдан⁵. В по-ново време не е направено нито цялостно монографично изследване, нито задоволително лексикално описание на книжовните паметници, отразяващи състоянието на българския език през този период. От лексикално гледище са проучвани само отделни произведения — съществено принос е студията на К. Мирчев, посветена на лексикалните особености на Физиолога⁶.

Сравнително малка част от сборниците със смесено съдържание са намерили своето място като изворов материал, тъй като повечето не са проучени и издадени. Разиръснати в редица европейски книгохранилища, те все още нямат системен опис и достъп до тях е силно затруднен.

Изследването, чиито резултати са предмет на настоящата статия, е осъществено на базата на 19 сборника със смесено съдържание, 8 от които се съхраняват в Народната библиотека „Кирил и Методий“, 9 се намират в чужди библиотеки, един е частно притежание и един — с неизвестно местонахождение днес. Сборниците са избрани по хронологичен признак: 6 от тях са съставени през XV в., 10 — през XVI в. и 3 — през XVII в.⁷

³ Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien, 1865.

⁴ Начов, Н. Тиквешкият ръкопис. — СБНУ, VIII, 1892, 389—418; IX, 1893, 85—113; X, 1894, 69—87.

⁵ Bogdan, I. *Documente privatoare la relațiile țării românești cu Brașovul și cu țara ungrească în sec. XV și XVI*. București, 1905.

⁶ Мирчев, К. За някои лексикални особености на българския Физиолог от XVI век. — В: Сборник в чест на А. Т.-Балан по случай 95 години от рождението му. С., 1956, 319—323.

⁷ Проучени са следните сборници: 1. Панагюрски сборник № 433/629 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от XVI век; 2. Сборник № 13.6.13. от Библиотеката на Академията на науките на СССР в Ленинград от първата половина на XV век; 3. Букурещки сборник № 740 от Румънския държавен архив в Букурещ от първата половина на XVI век; 4. Тулчански сборник № 649 от Румънската академия на науките в Букурещ от края на XVI век. 5. Сборник № 52 от манастира Николаяц. СФР Югославия от последната четвърт на XV век. 6. Тиквешки сборник № 677 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от края на XV век. 7. Виенски сборник № 1. 26054 от Университетската библиотека във Виена, Австрия от 1566 година. 8. Сборник № 13.2.25 от Библиотеката на Академията на науките на СССР в Ленинград от първата половина на XVI век. 9. Велешки сборник № 667/45 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от XV—XVI век. 10. Григоровичев сборник № 13/381 от Одеската държавна научна библиотека „А. М. Горки“ от XV век. 11. Байчов сборник № 13.4.10 от Библиотеката на Академията на науките на СССР в Ленинград от втората половина на XVI век. 12. Белградски сборник № 38 от Народната библиотека в Белград, СФР Югославия от 80-те години на XVI век. 13. Сборник № 681/299 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от XV век. 14. Сборник № 308 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от XVI век. 15. Аджарски сборник № 326/509 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от XVII век. 16. Софийски сборник № 684/74 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от XVII век. 17. Беляковски сборник № 309 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София от XVI век. 18. Беловски сборник от XVII—XVIII век (с. Голямо Белово, Пазарджишко; частно притежание). 19. Ловчански сборник от XVI век (с неизвестно местонахождение днес).

Лексикалното проучване на сборниците, намиращи се в Народната библиотека „Кирил и Методий“, бе проведено въз основа на самите ръкописи. Материалът и останалите паметници, съхранявани в чужбина, бе обработен по фотокопия, любезно предоставени ми от А. Милтенова заедно с редица ценни сведения и указания. Използвам възможността, за да ѝ изкажа сърдечна благодарност за сериозната научна помощ.

Въпрос на още дълги години изследователска работа е проучването на всички съществуващи сборници от този период, съхранявани в различни европейски библиотеки, чийто брой все още не е точно установен. Опитът за едно по-цялостно изучаване се натъква на немалки трудности. Това

В количествено отношение изворовият материал не претендира за абсолютна пълнота, но основните текстове са обхванати и затова можем да смятаме най-важните резултати като представителни за сборниците със смесено съдържание през разглежданата епоха.

Както е известно, голяма част от среднобългарските и ранните новобългарски книжовни паметници продължават старобългарската традиция и имат богослужбно и монашеско правоучително съдържание. Традиционни и в лексиката си, те дават слаба представа за историческите промени и разволя на народния речник. За средновековния книжовник традиционните старобългарски текстове са били национално достойни, а остарелият и вече непонятен книжовен език — „прамайка“ на говоримата българска реч. Ето защо той се е грижел да го запази в най-чистата му форма, особено в култовата и религиозно-проповедническата литература⁸.

Светските и битовите елементи намират значително по-широк достъп в лексиката на сборниците със смесено съдържание поради социалната функция, която тези паметници изпълняват в духовния живот на българина от XV—XVII в. Това ни дава основание да приемем, че за изграждането на една по-реална и по-пълна представа за състоянието и динамиката на живия народен език от този период е необходимо да се проследи отражението на българската битово-разговорна реч в лексикалния корпус на изследваните сборници.

Поставената задача изисква да се издирят лексемите, за които можем да допуснем, че не са съществували в старобългарски, а са били създадени по-късно, за да се даде название на възникналите нови реалиности в живота и бита и да се отговори на новите социални интереси и потребности.

Извършеното за целта отделяне обаче е доста условно, тъй като оцелелите до наше време текстове от Кирило-Методиевата епоха са сравнително малко на брой и не могат да ни представят цялостна картина на лексикалното богатство на старобългарския език от IX—XI в. Затова понякога може да става дума и за незасвидетелствувани, а не непременно за несъществуващи думи. От друга страна, не всички преписи от старобългарските оригинали са основно проучени в речниково отношение (имат се предвид не само среднобългарските, но и староруските и старосръбските преписи) и е напълно възможно някои лексеми, забелязани в по-късен паметник, да се срещат и в други по-стари текстове.

При цялостната лексикална обработка на сборниците бяха картотекирани общо около 20 000 единици, които в голямата си част се оказаха традиционни и често срещани в книжовната от предходните епохи. След подбора съобразно изтъкнатия критерий бяха установени около 500 нови лексеми от домашен и чужд произход, свойствени главно на битово-разговорната реч.

Въз основа на тях се наложи изводът, че нова, нетрадиционна лексика съдържат преди всичко включените в сборниците произведения с неканонично и в този смисъл светско съдържание.

В най-общи линии могат да бъдат посочени *две основни групи слова*, предназначени да задоволяват предимно светските — светогледни, познавателни, литературно-естетически, а не тясно религиозните потребности на българския читател от ранните векове на османското робство.

Първата група обхваща произведенията, в които личи стремеж да се опознае светът и реалната действителност, да се потърси причинно-следствена връзка между природните и социалните явления (Физиолог, Гръмвник, Коледник), да се даде отговор на онтологични и космогонични въпроси, макар и в рамките на биб-

е така, защото, от една страна, повечето чужди книгохранилища притежават добри и пълни описи предимно до XIV в. Дори в библиотеките на СССР някои фондове от по-късно време и до днес не са археографски обработени. Подобно е положението и с ръкописите от XV—XVII в., намиращи се в СФР Югославия.

⁸ Мирчев, К. Главни проблеми на историята на българския език. — Български език, 1939, кн. 4—5, 336—339.

лейската традиция (Разумник). Духовният поглед на човека се стреми да обгърне макрокосмоса. Освен религиозна проблематика тук има сведения от естествено-научен и астрономически характер — тълкуват се небесните явления, големината на слънцето, земята и звездите; човек се пита как се образува дъждът, защо залязват звездите и пр. Светско четиво е и Физиологът, който дава познания по зоология, анатомия, минералогия и др.

Разширява се кръгзорът на читателя — чуждите страни започват да го интересуват като реална география. Обогащават се представите му за другите народи — правят се дори опити за характерология на народностите (например в Сказание за Сивила).

Интересът е насочен главно към страните от Средния Изток и Индия (Пътуване до Палестина, Разумник и др.), докато Европа остава недостъпна за погледа на българина от първите векове на робството. Причините за това се коренят както в икономическата и духовната близост на Отоманската империя с Изтока, така и в реалните идеологически бариери, които създава разделянето на Източната и Западната църква за приобщаване към католическа Европа.

Към първата група трябва да отнесем също историческите и летописните съчинения, в които проличава ново отношение към българското минало и човешката история, свързано с формирането на народността. Възгледите за историческия прогрес като божествено предначертание, за мистичната сляпа предопределеност и обреченост на човешкия живот започват да отстъпват място на изобразяването на историческите събития като сблъсък между човешки съдби и взаимоотношения, чийто изход зависи и от волята на активната, деятелната личност, от нейната предприемчивост и инициативност (Слово за Стария Александър, Разказ за Самсон, Апокриф за Давид и др.). Разпространяват се разкази за събития от българската история: за създаването на славянската азбука от Константин-Кирил Философ (Солунска легенда), за борбите на българския народ против византийското робство — въстанието на Петър Делян от 1040—1041 г. (Сказание Исаево)⁹.

Към втората група произведения със светски характер принадлежат фавулните разкази и повести с развлекателен сюжет, както и редица старозаветни и новозаветни апокрифи. Действието се развива в конкретна историческа обстановка и в определени географски условия. Геронте са светски лица — царе, висши сановници, представители на третото съсловие, занаятчии. Старозаветните персонажи като библейските царе Соломон и Давид са представени като индивидуализирани герои с гражданска биография. Белетризират се апокрифните разкази, в тях навлизат близки до фолклора сюжетни елементи, преплитат се фантастични и приказни ситуации. Разказват се царски истории, изпълнени с живописни подробности, приключения и превратности. Описват се странствуванията на търговци, които в голяма степен напомнят източните приказки.

Героят в тези творби вече не е праведният монах и подвижник, а предприемчивият и съобразителен човек, който успява да надхитри, да преуспее, да докаже личните си качества (Разказ за Стария Александър, за премъдростта на Соломон). Интересни са разказите за слуги, по-умни от господарите си (Езон), които имат идейни паралели със западноевропейската литература, за хора с нисък произход, издигнали се благодарение на своите способности (Прекрасният Йосиф). Понякога те разкриват темата за престъплението или за целта, постигната с неморални средства (Разказ за Еладий и Корасия, за кръчмарката Теофана, за Игор и Малак, за Анадан и Акир Премъдри). Значително място заемат и сюжетите, свързани с покаянието и изкуплението, пресъздадени с опит за психологическа мотивираност (Разказ за кръвосмешението, за Евстратий и жена му), които дават повод за нравоучително заключение. Поучението се поднася от позициите на един по-скоро светски,

⁹ Съдържанието на последната творба като извор за българската история е разгледано от Милтенова, А. и М. Каймакамова. Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI век. — Старобългаристика, VII, кн. 4, 52—73.

битов, неклерикален морал (пример за това са съветите на Акир Премъдри към племенника му Анадан, изпълнени с народна мъдрост и житейска философия).

Реалистично-битови моменти наблюдаваме и в агиографския жанр. В житията на Теодор Тирон, на Николай Мирликийски, в чудесата на св. Георги занимателно се описват странствованията и приключенията на героите в чужди земи. В центъра на сюжетното развитие тук стои не страданието и християнският фанатизъм, а житейските случки и преживяванията на героите.

При лексикалния анализ на сборниците от XV—XVII в., които имат нееднороден състав, прави впечатление по-голямата дължина на словата със светски характер спрямо останалите произведения. Тъй като именно от тях бяха извлечени новите думи, посочените слова бяха съпоставени въз основа на относителния им дял във всеки ръкопис с цел да се определи тяхното място в състава на сборника. Броят на изследваните сборници е 18, а включените в съдържанието им творби са 558, поради това анализът на такова голямо количество данни би могъл да се осъществи само чрез математически апарат, програмиран за компютърна техника. За целта бе специално изготвена програма за персонален компютър IBM PC¹⁰.

С помощта на компютъра бе съставен рангов списък, в който най-често срещаните и най-обемистите произведения заемат по-предно място.

Така с най-голям относителен дял в състава на изследваните 18 сборника се оказват следните произведения:

1. Разумник — указ (коэффициент 1000).
2. Физиолог (коэффициент 477).
3. Апокриф за Адам и Ева (коэффициент 380).
4. Летописни бележки (коэффициент 350).
5. Житие и чудеса на Николай Мирликийски (коэффициент 275).
6. Ходене на Богородица по мъките (коэффициент 273).
7. Слово на Йоан Златоуст за покаянието с разказа за кръвосмешението (коэффициент 256).
8. Разказ за Стария Александър (коэффициент 177).
9. Слово на Йоан Богослов за второто пришествие (коэффициент 171).
10. Гръмовник, Трепетник, Коледник (коэффициент 151).
11. Въпроси и отговори за църковните дарове (коэффициент 134).
12. Слово за премъдростта на Соломон и за жена му (коэффициент 127).
13. Слово как осъди Марта Пилат пред царе и кесари (коэффициент 124).
14. Разказ за Агапий (коэффициент 119).
15. Апокриф за Давид (коэффициент 115).
16. Слово на Йоан Златоуст за злите жени (коэффициент 114).
17. Въпроси на Йоан Богослов към Аврам (коэффициент 113).
18. Апокриф за Исак (коэффициент 107).
19. Разказ за Езоп (коэффициент 106).

¹⁰ При кодирането на информацията словата присъствуват с дължината и с поредния си номер в състава на сборника. Тъй като повечето от тях са еднакви и се повтарят в различните сборници, те носят един и същ пореден номер. Групираны по изложения начин, словата са общо 230.

Във от съпоставката остава Ловчанският сборник от XVI в. с неизвестно местонахождение днес, в чийто единствен опис няма сведения за обема на включените слова.

В програмата бе употребена следната формула, с която се определя относителният дял на всяко от словата в разглежданите сборници:

$$F = \frac{A}{18} \cdot \left(\frac{L_1}{C_1} + \frac{L_2}{C_2} + \dots \right),$$

където:

A — брой на сборниците, в които се среща словото;

18 — общ брой на сборниците (без да се включва Ловчанският сборник);

L₁ — дължина на словото в сборник 1 (в страници);

C₁ — дължина на сборник 1 (в страници).

Изчисленията е използван и нормиран коефициент за всяко слово — за най-често срещаното и с най-голяма дължина той е 1000, а останалите го следват в низходящ ред.

20. Разказ за Еладий и Корасия (коэффициент 103).
21. Житие и чудеса на св. Георги (коэффициент 101).
22. Слово как се написа евангелието (коэффициент 89).
23. Слово за Прекрасния Йосиф (коэффициент 86).
24. Как Аврам гости св. Троица (коэффициент 79).
25. Слово за слизането на Йоан Предтеча в ада (коэффициент 72).
26. Откровение Варухово (коэффициент 67).
27. Апокриф за Аврам (коэффициент 62).
28. Апокрифно житие на св. Петка (коэффициент 59).
29. Павлово Видение (коэффициент 58).
30. Лекарственик (коэффициент 56).
31. Как Йоан Александрийски делал богатия и бедния брат (коэффициент 53).
32. Сказание за Сивила (коэффициент 51).
33. Апокрифен цикъл за кръстното дърво (коэффициент 50).
34. Слово за Евстратий (коэффициент 49,5).
35. Житие на Алекси, божия човек (коэффициент 49).

Както се вижда, ранговият списък показва, че най-голям относителен дял в състава на сборниците имат словата, предназначени да задоволяват потребностите и интересите от светско четиво в най-широк смисъл. Централното място на този тип произведения в сборниците със смесено съдържание ни кара да потърсим обща закономерна връзка и взаимозависимост между тях и широкото им разпространение не само по българските земи, но и у съседните народи през периода XV—XVII в. И тъй като съставът на сборниците е нееднороден и непостоянен, словата с неклерикален характер се очертават като обединяващо, свързващо звено. Уточняването и анализирането на това звено ни дава представа за литературно-естетическите интереси на българина от първите столетия на османското робство.

Обективна съставка на сборниците по съдържание бе прецизно извършена чрез втора, специално изготвена програма за компютър IBM PC. За целта бе използван прилаган в математиката метод за класифициране на обекти въз основа на набор от налични или отсъстващи признаци. За по-голяма достоверност на изследването обяха приложени два независими един от друг математически модела. В случая обектите са сборниците, а признаците са наличието или отсъствието на дадено слово със светски характер в тях.

Така бе изготвена основната матрица на 19-те проучвани сборника и на 230-те групирани в поредни номера слова. Въпреки че използваните два математически модела са различни, крайните резултати от изчисленията по тях са почти аналогични. Това се вижда от дендрограмите, изобразени на фиг. 1 и фиг. 2, където резултатите са графично представени.

На дендрограмите ясно личат добре обособени клонове от сродни по състав сборници. В основния клон (фиг. 1) последователно се вреждат Панагюрският (№ 1), Аджарският (№ 15), Букурещкият сборник (№ 3), Сборник № 13.2.25 БАН Ленинград (№ 8), Тиквешкият (№ 7) и Белградският сборник (№ 12); накрая в тази група се присъединява и Николяцкият сборник (№ 5).

Вторият клон обхваща Велешкия (№ 9), Григоровичевия (№ 10) и Беляковския сборник (№ 17).

Трети клон образуват Байчовият сборник (№ 11), Софийският сборник (№ 16), Сборник № 681 (№ 13), Ловчанският сборник (№ 19) и Сборник № 308 (№ 14).

Четвърти клон се създава от сборник № 13.6.13. БАН Ленинград (№ 2) и Тулчанския сборник (№ 4).

Подобно е разпределението на сборниците според втория модел (фиг. 2).

Тези четири групи съставят едно общо разклонение от дендрограмата, встрани от което и при двата независими модела остава Беловският сборник (№ 18). Неговият състав съществено се различава от този на всички останали сборници.

Лексикалните анализи в изследването бяха вече завършени преди да станат известни резултатите от математическата процедура за класифициране на сборниците по състав. Оказа се, че най-богат лексикален материал дават именно повестите и разказите със светски характер, в които народно-разговорната реч намира сравнително най-широко отражение.

Важно значение има разпределението на събрания речников материал в групите сродни по състав сборници, представено в таблица на фиг. 3. За по-голяма прецизност в таблицата е използван не само абсолютният брой на привлечените за анализ лексеми, но и нормиран коефициент, който изразява съотношението между броя на примерите от даден сборник към големината на сборника. Става ясно, че главният дял нови лексеми е взет от Виенския сборник (№ 7), Сборник № 13.2.25 БАН Ленинград (№ 8), Панагюрския (№ 1), Аджарския (№ 15) и Беляковския сборник (№ 17). Тези сборници, както се вижда от дендрограмите, са класифицирани като сродни по състав в главния клон и в тях присъствуват словата със светски характер с по-преден номер в ранговия списък.

	Брой на използваните примери	Общ брой на стр.	Нормиран коефициент
1. Панагюрски сб.	181	172	1,05
2. Сб. 13. 6. 13. БАН Л.	62	127	0,48
3. Букурещки сб.	32	140	0,22
4. Тулчански сб.	9	235	0,04
5. Николашки сб.	34	477	0,07
6. Тиквешки сб.	15	123	0,12
7. Виенски сб.	147	79	1,86
8. Сб. 13. 2. 25 БАН Л.	66	55	1,2
9. Велешки сб.	27	116	0,23
10. Григоровичев сб.	35	119	0,29
11. Байчов сб.	66	152	0,43
12. Белградски сб.	22	78	0,28
13. Сборник № 681	63	88	0,7
14. Сборник № 308	33	131	0,25
15. Аджарски сб.	155	151	1,03
16. Софийски сб.	117	268	0,4
17. Беляковски сб.	145	174	0,85
18. Беловски сб.	11	327	0,03

Фиг. 3

Следователно основен източник на нова, нетрадиционна лексика в книжовния език са словата със светски характер, които са централно обединяващо звено, сърцевина на състава им. Новите единици в посочения кръг произведения са лексикалното покритие на многобройните нови реални, възникнали в българския бит и социален живот през тези векове.

Трябва още веднъж да подчертаем, че сравнително устойчивото ядро от постоянни произведения заема същевременно и най-голям относителен дял в състава на подгрупата сродни сборници.

Тези изводи ни дават основание да приемем, че сред сборниците със смесено съдържание от XV—XVII в. съществува подгрупа сборници с постоянно неканонично и в този смисъл — светско ядро, които правилно са били избрани за главен обект на изследването.

Постоянното ядро е светско не по съдържанието си, а по основната социална функция, която изпълнява. То се състои главно от апокрифи и повествователни творби, предназначени да задоволяват потребностите и интересите от светско четиво, съответстващи на разширения духовен кръгозор на човека от ранната новобългарска епоха.

Проблемът за състава и значението на сборниците от XV—XVII в. е крайно интересен, но той повдига още редица въпроси, които надхвърлят очертаанията на поставените тук предимно лингвистични задачи.

Социалното предназначение на сборниците със смесено съдържание, свързано с общата тенденция към демократизация на литературата, ги определя като типично за ранната новобългарска епоха литературно-историческо явление. Отделните произведения са били преведени от византийската литература през по-ранни епохи, но именно през XV—XVII в. те са били често преписвани и включвани в състава на тези паметници.

Голямото разпространение на неканонични, светски произведения през XV, XVI и XVII в. е социално-икономически обусловено. Тези слова липсват в обемните сборници с монашеско съдържание, които се преписват през XIV в. в българските земи. Доколкото можем да съдим по гръцките описи с показалци¹¹, те не са отбелязани и във византийската литература от същото време, а в руската писменост се явяват след XV—XVI в. като преписи от южнославянски оригинали.

Пробуждането у градското население в ранните векове на робството на интереси към светската култура трябва да свържем, от една страна, с икономическия подем в градовете и развитието на занаятите, а от друга — със засилените взаимоотношения и търговски връзки в широките предели на Османската държава между балканските народи, Дубровник и италианските републики.

За възхода на балканския град допринасят и някои важни социално-икономически условия, които се създават от XV в. нататък в многонационалната империя¹². След покоряването на Европейския Югоизток от османците се установява стабилен държавен ред, пътищата вече са по-сигурни; следвайки икономическия си интерес, султанската власт повежда протекционистична политика към занаятите и селското стопанство (снемането на някои данъци и поставянето на търговскоограничителни мита на чуждите стоки цели поощряването на производителя)¹³. Поддържането на голяма армия осигурява на запаятията крупна държавна поръчка, а пред търговеца се разкрива необятен пазар.

До средата на XV в. и последните представители на балканската феодална аристокрация биват избити или помохамеданчени. В същото време от средите на народа постепенно се съвзема и обособява една социална прослойка, която става най-облагоденствуваната и най-заможната част от райата. Занаятчийско-търговското съсловие започва да играе все по-основна роля в духовния живот на поробеня народ.

През Второто българско царство основни носители на книжовната култура са царските родове, болярите и висшето духовенство. Сега запаятчиите, търговците и низшето духовенство заемат мястото на бившите феодали от епохата на Иван-Александър и Иван Шишман. Те заделят значителни средства за културни придобивки: поръчват и купуват книги и икони, подпомагат книжовници и духовни сродници, ревностно пазят християнската си вяра. Техният светоглед вече в никакъв случай не може да се нарече чисто религиозен.

Основно значение за промените в светогледа на българина от робските векове има и фактът, че неговата духовна култура е поставена да функционира в специфична ситуация. С разрушаването на българската държава и църква се прекратява политико-идеологическият натиск на официалната централизирана структура върху духовния живот на нашия народ. Клерикалният елемент загубва своя институцио-

¹¹ Систематическое описание рукописей Московской синодальной патриаршей библиотеки. Составил Архимандрит Владимир. Часть I, Рукописи греческие. М., 1894.

¹² По тези въпроси вж. Л и ш е в, С. Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. С., 1970, и Т о д о р о в, Н. Балканският град през XV—XIX век. С., 1972.

¹³ По-подробно вж. у Ц в е т к о в а, Б. От български феодализъм към балканската обществено-икономическа структура (приемственост и паралели). — В: България 1300. Институции и държавна традиция (Доклади на III конгрес на Българското историческо дружество). Т. II. С., 1981, 203—226.

нален характер и се превръща в етноконсолидиращ фактор. Развиващите се нови процеси отслабват барьерите за проникването на светски и рационалистични елементи в българския светоглед от тази епоха.

Необходимо е посочените проблеми да се анализират в по-широк аспект, в контекста на най-новите достижения на историческата наука, които биха наложили известна преоценка на някои от традиционно възприетите постановки и виждания за развитието на производствените отношения и социалнокласовата структура на нашето общество през разглежданата епоха.

Известни са досегашните опити да се класифицират т. нар. сборници със смесено съдържание от XV—XVII в.¹⁴ Възприетият в науката термин не е достатъчно прецизен, не отразява напълно характера на паметниците като литературно-историческо явление в ранната новобългарска епоха и в общи линии не удовлетворява изследователите на този тип книжнина.

Последният обстоен преглед на проучванията и опитите за литературна терминологизация на понятието в българската и руската филологическа наука е направен от А. Милтенова¹⁵. Според авторката названието сборник със смесено съдържание, получило разпространение в научната литература, „продължава да носи рисковете на несполучливия си словесен израз“, но лиисва друг, по-подходящ термин, с който да се замени.

По-нататъшният съпоставителен анализ на все още непроучените сборници със смесено съдържание с помощта на представения математически апарат е перспективна задача. Приложен към по-широк кръг паметници, той би дал нови резултати и би потвърдил изводите ни, че в част от сборниците с непостоянен и разнороден състав съществува ядро, състоящо се от белетристични и апокрифни произведения.

С използвания математически апарат може да се извърши и цялостна класификация на сборниците по състав, което би довело да уточняване, а евентуално и до замяна на термина сборник със смесено съдържание с друг, по-подходящ термин.

¹⁴ С въпроса за научната терминологизация на понятието „сборник със смесено съдържание“ са се занимавали Цонев, Б. История на българския език. Т. I. С., 1919, 253—311; Пенев, Б. История на новата българска литература. 2 изд. С., 1976, 304—356; Петканова-Тотева, Д. Дамаскините в българската литература. С., 1965, 106, 117; Диневков, П. История на българската литература. Т. I. Старобългарска литература. С., 1963, 403—404; Милтенова, А. Към литературната история и типология на сборниците със смесено съдържание.— Старобългарска литература. С., кн. 7, 1980, 22—36.

¹⁵ Милтенова, А. Пос. съч., 22—36.